

Azerbaycan Türkçesindeki -an / -ən Sıfat-Fiil Ekini Özbek Türkçesinde Karşılayan Biçimbirimler*

Badısaba BUDAGLI**

Özet: Bu çalışma, köklü yazılı geleneğe sahip iki Türk lehçesindeki (Batı Oğuz grubundan Azerbaycan Türkçesi ve Karluk grubundan Özbek Türkçesi) belirli sıfat-fiil yapılarının karşılaştırılmasından elde edilen bulguları ortaya koymaktadır. Özbek Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bazı sıfat-fiil ekleri, diğer lehçelerde çeşitli eklerle karşılanmaktadır. Bu konu Azerbaycan Türkçesine odaklanan karşılaştırmalı bir biçimbilimsel analiz yoluyla ele alınmaktadır. İnceleme, Yusif Vəzir Çəmənəminli'nin Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmış *Qızlar Bulağı* adlı romanının Özbek Türkçesindeki çevirisine dayanmaktadır. Öncelikle, Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde sıfat-fiil yapıları ve bu yapılar da yaygın olarak kullanılan ekler hakkında bilgi verilmektedir. Ardından Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde sıkça kullanılan -an / -ən sıfat-fiil ekine karşılık Özbek Türkçesinde kullanılan ekler tespit edilerek bu eklerin Özbek Türkçesindeki işlevleri açıklanmaktadır. Çalışmamızda -an / -ən sıfat-fiil ekine odaklanmamızın sebebi, bu ek in hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Araştırmamızın temelini oluşturan tez çalışmasından alınan örneklerin yanı sıra çeviri metinde bulunmayan ancak Özbek Türkçesinde varlığını sürdüren diğer sıfat-fiil eklerine dair örnekler de çeşitli kaynaklardan yararlanılarak ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan Türkçesi, Özbek Türkçesi, mastar, sıfat-fiil, karşılaştırma.

Morphological Units in Uzbek Turkish Corresponding to the -an / -ən Participle Suffix in Azerbaijani Turkish

Abstract: This study explores the findings from the comparison of specific participle structures in two Turkish dialects with deep-rooted written traditions (Azerbaijani Turkish from the Western Oghuz group and Uzbek Turkish from the Karluk group). Some participle suffixes commonly used in Uzbek Turkish have equivalents in other dialects, often represented by various suffixes. This topic is addressed through a comparative morphological analysis focusing on Azerbaijani Turkish. The examination will be based on the translation of Yusif Vəzir Çəmənəminli's novel *Qızlar Bulağı* originally written in Azerbaijani Turkish. Information about the participle structures and their most common suffixes in Azerbaijani and Uzbek Turkish will first be presented. Subsequently, we will identify the suffixes used in Uzbek Turkish that correspond to the widely used -an / -ən participle suffix in Azerbaijani and Türkiye Turkish, explaining their functions in this dialect. The reason we focus on the -an / -ən participle suffix in our study is its widespread use in both Azerbaijani Turkish and Turkish. Similarly, the situation is quite comparable in Uzbek Turkish. Examples from the thesis, which forms the basis of our research, are included. Additionally, examples of other participle suffixes that exist in Uzbek Turkish but do not appear in the translation are discussed, drawing from various sources.

* Bu çalışma, Yusif Vəzir Çəmənəminli'nin *Qızlar Bulağı Romanı Temelinde Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde Mastar ve Sıfat-Fiillerin Karşılaştırması* başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, E-posta: badiseba@hotmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-7522-4071>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 18-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 20-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1622512>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Budaglı, B. (2025). Azerbaycan Türkçesindeki -an / -ən Sıfat-Fiil Ekini Özbek Türkçesinde Karşılayan Biçimbirimler. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 70-82. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1622512>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Giriş

Türk dilinin Oğuz grubu lehçesi olan Azerbaycan Türkçesi ve Karluk grubu lehçesi olan Özbek Türkçesi, özündeki zengin dil imkânlarıyla Ana Türkçeye önemli değerler katmıştır. Bu değerli eserlerden faydalanmak için her iki lehçedeki fiilimsiler konusunda bilgi edinmemiz gerekir. Zira Türk lehçelerini öğrenmek isterken ilk olarak dilde yaygın kullanıma sahip aynı zamanda Türkçenin temel özelliklerinden kabul edilen fiilimsiler konusuna değinmeliyiz (Tolkun, 2009, s. 13). Bu nedenle çalışmamızda Azerbaycan Türkçesinde en yaygın sıfat-fiil eki olan *-an / -ən* ekinin Özbek Türkçesinde hangi eklerle karşılandığını ele alacağız. Fakat biz bu makalemizde *-an / -ən* ekinin, ağırlıklı olarak bir eser bağlamında Yusif Vəzir Çəmənşəminli tarafından kaleme alınmış *Qızlar Bulağı* romanında kullanımından ve romanının Özbek Türkçesine çeviri metninde karşılık bulan sıfat-fiil eklerinden bahsedeceğiz. Çalışmamızdaki kelime ve cümle örnekleri için 34 harfli Türk Dünyası Ortak alfabesi kullanılsa da Özbekistan baskılı Kiril ve Latin harfli kaynaklar ve onlarla ilişkili dipnotlar günümüz Özbek Latin alfabesiyle gösterilmektedir. Bununla beraber çalışmamızda zikrettiğimiz birtakım ifadeler zaman zaman kısaltılmış biçimiyle kullanılmaktadır:

ET – Eski Türkçe

AT – Azerbaycan Türkçesi

ÖT – Özbek Türkçesi

TT – Türkiye Türkçesi

1. Azerbaycan ve Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Yapım Ekleri

1.1. Azerbaycan Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Yapım Ekleri

Azerbaycan dilciliğinde sıfat-fiil yapısı uzun yıllardan beri Mirza Kâzım Bey (Alexander Kasimovich Kazembek), Mirza Muhammed Afşar, Bekir Çobanzade gibi dilcilerin kitaplarında farklı terimlerle ele alınan bir konudur. Bilindiği gibi, sıfat-fiil hem sıfatın hem de fiilin özelliklerini taşıyan yapılardır. Bu sebeple A. Troyanski, A. Borovkov, R. Cumaniyözov gibi Türkologlarca sıfat-fiilin fiilden ve sıfattan bağımsız bir kelime türü olarak işlenmesi gerektiği savunulmuştur (Xəlilov, 2018, s. 195). Fakat sıfat-fiillerin ayrı bir kategoride incelemek yerine fiil başlığı altında incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü sıfatın sadece cümlede nitelik belirtme ve isimleşme (hâl ve çokluk eki almak gibi) özelliğini taşıyan sıfat-fiil yapısı, fiille ilgili olan zaman ifade etme, olumlu-olumsuz olma, eylemin gerçek anlamını muhafaza etme vb. birçok fiil vasfına sahiptir (Həsənova, 2021, s. 128-129). O zaman sıfat-fiili bir fiilimsi olarak kabul etmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi eylem özelliğini

koruyan bu yapılar ifade ettiği eyleme nitelendirici hususiyet de katarak her iki cümle ögesini bünyesinde barındırmaktadır (Zülfüqarlı, 2009, s. 175). Bu durumda fiil özelliklerini koruyan ve buna ek olarak sıfat özellikleri de kazanmış olan sıfat-fiillere fiilin *hibrit*¹ şeklindedir diyebiliriz (Kazımov, 2010, s. 276).

Türkiye Türkçesinde de “zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesnelere karşılayan fiil şekilleri” olarak nitelendirilen bu yapılar Azerbaycan Türkçesinde neredeyse aynı eklerle karşılanmaktadır (Doğan, 2012, s. 100-104). TT’deki sıfat-fiil eklerinin üzerine AT’de *-malı / -məli* eki de sıfat-fiil eki olarak kabul görmektedir (Kazımov, 2010, s. 287-289). Yukarıda da bahsettiğimiz sıfat-fiilin zaman anlamı taşıması sebebiyle Azerbaycan Türkçesinde bu yapının ekleri üç zamana göre sınıflandırılmaktadır:

Geçmiş zaman anlamı taşıyan *-mXş, -dXq + iyelik eki* sıfat-fiil ekleri: *keçmiş gün, qızarmış ət, getdiyimiz film, oxuduğum kitab* vb.

Şimdiki zaman anlamı taşıyan *-an / -ən* sıfat-fiil eki: *ağlayan uşaq, gələn qonaq, baxan adam, görünən mənzərə* vb.

Gelecek zaman anlamı taşıyan *-acaq / -əcək, -acaq / -əcək + iyelik eki, -ar / -ər, -malı / -məli, -ası / -əsi* sıfat-fiil ekleri: *oxunacaq dərslər, gələcəyi gün, axar su, gəzməli yer, görüləsi iş* vb.

Bilindiği üzere, Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman farklı bir zaman olarak ele alınmamaktadır. Bu sebepten geniş zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller için kullanılan *-ar / -ər* eki de gelecek zaman anlamlı ekler başlığında yer almaktadır.

1.2. Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Yapım Ekleri

Özbek Türkçesinde *sifatdoş* olarak adlandırılan sıfat-fiil yapısı çok sayıda ekle yapılmaktadır. Bu ekler de kendi aralarında lehçe alanında çalışan dilbilimciler tarafından kullanım yerleri ve çeşitlilikleri açısından basit, türemiş ve bileşik sıfat-fiiller olarak sınıflandırılmaktadır (Tolkun, 2009, s. 35).

Basit sıfat-fiil eklerine aşağıdaki ekleri örnek gösterebiliriz (Tolkun, 2009, s. 36-47):

-acak – qılınacaq yumuşlar (yapılacak işler), toqılacaq gilam (dokunacak halı);

-(a)r / -ur – yaraşur işlar (yakışır işler), yonar ot (yanan ateş);

-asi – kelasi yil (gelecek yıl)

-dik – üylandığı xotını (evlendiği karısı)

¹ Çev. notu: “Hibrit” kelimesi kaynak kitapta “iki farklı ögenin - fiil ve sıfatın - özelliklerini kendinde birleştirmiş karışık bir yapı” anlamında kullanılmıştır.

-gan / -qan – tınıqqan ol yonoqlar (dinlenmiş al yanaklar), otirgan qız (oturan kız) vb.

Türemiş sıfat-fiil eklerinin oluşumu farklı yapılarla gerçekleştirilmektedir. Bunlardan birkaç başlık altında bahsedebiliriz (Tolkun, 2009, s. 68-89):

+çi ekiyle türeyen sıfat-fiil ekleri:

- *-giç (-ğič) – con olğič qoşıqlar (can alıcı şarkılar);*
- *-gü(v)çi – sevgüçi ruh (seven ruh), olğuvçi kalit (açacak anahtar);*
- *-moqçi – sormoqçi bolgan savol (sormak istediğim soru);*
- *-(u/o)vçi – boyı yetmovçi bolalar (boyu yetmeyen çocuklar) vb.*

+dek / +day benzetme hâli ekiyle türeyen sıfat-fiil eki:

- *-güdek ~ -güday ~ -güday – manzur bolgüdek ğazallar (hoşunuza gidecek gazeller) vb.*

+lik / +li türeyen (pekiştirilen) sıfat-fiil ekleri:

- *-(a)rli / -(a)rlik / -urlik – körinarli yer (görünür yer), tenglaşürlik şaxs (yarışacak kişi);*
- *-gülik / -ğulik – yaşurğulik sir (saklayacak sır) vb.*

Teklik 3. şahıs iyelik eki yardımıyla türeyen sıfat-fiil eki:

- *-güsi – yozilgüsi bitiklar (yazılacak yazılar), ortanğusi con (yanan can) vb.*

+siz ekiyle türeyen sıfat-fiil eki:

- *-güsiz – bergüsiz hazina (verilmeyecek hazine) vb.*

Özbek Türkçesinde bileşik sıfat-fiil ekleri birtakım yapıların birleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Söz konusu ekler, birçok Türk lehçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de fiillere şimdiki zaman anlamı katan *otır-*, *tur-*, *yür-* ve *yot-* tasvir yardımcı fiillerine *-gan* sıfat-fiil ekinin eklenmesiyle oluşmaktadır (Tolkun, 2009, s. 89-100):

- *-adigan / -ydigan – boradigan yer (gidecek yer), yeydigan non (yiyecek ekmek), oqıydigan oğlim (okumakta olan oğlum), çaladigan gorn (çaldığı akordeon);*
- *-(a)yotgan – boqatogan kazlar (bakmakta olan gözler);*
- *-b turgan; -a / -y turgan – körinib turgan toğ (görünmekte olan dağ), qılaturgan xızmat (yapacağı hizmet);*
- *-b yürgan – uçıb yürgan quşlar (uçmakta olan kuşlar) vb.*

Yukarıda sıraladığımız ekler, Tolkun'un kitabından alınan ve tamamı buraya eklenmemiş olan sıfat-fiil ekleridir. Yalnız Özbekistan temelli çalışmalarda bu eklerin birçoğuna sıfat-fiil

kategorisinde yer verilmediğini de belirtmemiz gerekir. Bunun sebebi bahsi geçen eklerin Özbekistan dilciliğinde tek tek ele alınarak detaylı bir şekilde araştırılmaması olabilir. Örneğin, Azim Hojiyev'in *Fe'l* kitabında ele aldığı eklerin *-gan, -digan, -yotgan, -(u)vçi, -cak, -ar, -güsi / -ğusi* şeklinde (Hojiyev, 1973, s. 169), Abdimacid Po'latov vd. tarafından 2003 yılında kaleme alınmış *Dunyoviy O'zbek Tili* kitabında ise *-gan, -digan, -yotgan, -(u)vçi, -cak, -r (-ar), -gusi, -asi, -gulik, -rli, -ğlik* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Po'latov vd., 2003, s. 380). Bunun yanı sıra, 2023 yılına ait bir makaleden aldığımız bir başka veriye göre Özbek Türkçesinde günümüzde sıfat-fiil eki olarak *-gan, -r / -ar, -yotgan, -digan, -vçi / -uvçi, -cak, -asi* eklerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Atamurodova vd., 2023, s. 223-224).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, söz konusu eklerin Özbek Türkçesinde kullanım alanları çok farklı olup sadece sıfat-fiil özelliği taşımamaktadır. Çalışmamızda bu ekler sadece sıfat-fiil olarak kullanıldığı anlamlarıyla ele alınacaktır.

2. Azerbaycan Türkçesinde *-an / -ən* Sıfat-Fiil Ekinin Kullanımı

Az önce belirttiğimiz gibi Azerbaycan Türkçesi gramer çalışmalarında *-an / -ən* eki şimdiki zaman anlamlı sıfat-fiil eki olarak nitelendirilmektedir. Fakat aşağıdaki örneklere baktığımızda bu ekin yaygın kullanılan hâliyle geçmiş zaman anlamı taşıdığını görmekteyiz:

- “*Get qapıya bax gör gələn kimdir?*” cümlesinde *gəl-* eylemi artık tamamlanmıştır. Normalde bunu “*gelmiş olan*” diye yorumlamak gerekmektedir.
- Keza bu ekin kalıplaşmış hâlini “*keçən il, ötən il*” yapılarında da görmekteyiz. Burada da *keç-* ve aynı anlama gelen *öt-* eylemi artık tamamlanmıştır ve bu kelimelerde ek şimdiki zaman anlamı ifade etmemektedir.

-an / -ən sıfat-fiil ekinin tarihiyle ilgili Buludxan Xəlilov'un *Azərbaycan Dilində Feil* kitabında bazı farklı görüşlere yer verilmektedir. Xəlilov'a göre, tarihî dönem geçmiş zaman eki olarak kullanılan *-qan / -kən* ekinin başındaki *-q* ve *-k* ünsüzlerinin düşmesi sonucu ortaya çıkmış bir yapıdır. Aynı kaynakta bu ekin eş sesli olduğu ve aşağıdaki gibi birçok farklı işlevlerde kullanıldığı da ifade edilmektedir (Xəlilov, 2018, s. 195-196):

- İsimden sıfat yapan ek olarak: *şoran (çorak), düzən (düzlük)* vb.
- Az verimli eski bir isim yapma eki olarak: *qalxan (kalkan), ayran* vb.
- Birleşik isimlerin bileşeni olarak: *tozsoran (elektrikli süpürge), aşsüzən (süzgeç), günəbaxan (ayçekirdeği)* vb.

3. *-an / -ən* Ekine Karşılık Özbek Türkçesinde Kullanılan Sıfat-Fiil Ekleri

Konuyla ilgili yapılan çalışmalara dayanarak Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde *-An* (Azerbaycan Türkçesinde *-ən*) şeklinde kullanılan ve şimdiki (bazen geniş) zaman anlamı taşıyan sıfat-fiil ekine karşılık Özbek Türkçesinde en yaygın kullanıma sahip ekleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

-gan / -kan / -qan

-(a/y)digan

-(a)yotgan

-(a)r / -ur

-arli / -arlik / -urlik

-güsi / -küsi / -qusi / -ğusi

-gü / -gi + -(u/o)vçi / (v)çi

-miş

3.1. *-gan / -kan / -qan eki*

İncelediğimiz metni ele aldığımız zaman ve ulaşabildiğimiz Özbek Türkçesi gramer çalışmalarından yola çıkarak *-gan* ekinin bu lehçede kullanılan en yaygın ek olduğunu söyleyebiliriz. Yazıda genellikle tek şekilli olan *-gan* ekinin, sonu *g, ğ, k, q* ünsüzleriyle biten fiilere eklendiğinde *-kan / -qan* şeklinde bir değişim geçirdiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra eklendiği kelimenin sonundaki *-g, -ğ* ünsüzlerini de *-k, -q* yaptığı gözlenmektedir: *yığ-gan > yıqqan* (biriktirdiği), *tınıq-gan > tınıqqan* (dinlenmiş) vb. (Tolkun, 2009, s. 46).

Özbek Türkçesinde oldukça geniş kullanım alanına sahip olan *-gan* eki bu özelliği sayesinde Azerbaycan Türkçesinde farklı sıfat-fiil ekleriyle karşılanabilmektedir. Aşağıdaki örneklerde Azerbaycan Türkçesiyle yazılan metnin önce Özbek, ardından Türkiye Türkçesiyle verilen çevirileriyle bu durumu açıkça görmekteyiz:

/.../ otun üzərinə yığılan kərpicləri göstərərək /.../ (Çəmənzəminli, 2005, s. 347)

Maysa üstiga taxlangan ğıştlarni körsatib /.../ (Şohismoil, 65)

**/.../ otun üzerine toplanan tuğlaları göstererek /.../²*

/.../ Çopo adlı biri tərəfindən yazılmış /.../ bir əsər idi. (Çəmənzəminli, 2005, s. 346)

/.../ Çopo ismli kişi tomonidan yozilgan /.../ asar edi. (Şohismoil, 65)

² Başında (*) işareti bulunan cümleler tarafımdan çevrilmiştir.

*/.../ Çopo adlı biri tarafından yazılmış /.../ bir eserdi.

Zatən müəllimin yazdıqlarını da həmişə kərpicə bu həkk edərdi. (Çəmənzəminli, 2005, s. 347)

Zotan, müəllimning yozganlarını ham şu Cayniz gıştlarga köçirərdi. (Şohismoil, 66)

*Zaten öğretmenin yazdıklarını da tuğlalara her zaman o kazırdı.

Örneklerde de görüldüğü gibi *-gan* eki Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* ekinin yanı sıra geçmiş zaman anlamlı *-mXş* ve *-dXq (-dXk) +iyelik eki* sıfat-fiil eklerine karşılık olarak da kullanılmaktadır.

Bu ekin yaygın kullanıma sahip olduğunun bir başka göstergesi de Azerbaycan Türkçesinde mastar eki olarak kabul edilen *-maq / -mək* ekinin ifade ettiği anlamı Özbek Türkçesinde *-gan* ekinin karşıladığı durumlardır. Üzerinde çalıştığımız eserin ilk bölümünden aldığımız “*keçikkanimizga*” kelimesinin, romanın orijinal dilindeki “*gecikməyimizə*” mastarına karşılık *-kan (-gan)* sıfat-fiil ekiyle çevrilmesiyle bunun bir örneği karşımıza çıkmaktadır:

Bizim gecikməyimizə işarə olaraq adi istehzası ilə:

– *Ərənlər, nəradəsiniz? – deyə sordu.* (Çəmənzəminli, 2005, s. 347)

Bizlarning keçikkanimizga işora qılıb istehzo bilan:

– *Donışmandlar, qayerlarda yürübsizlar? – deb soradi.* (Şohismoil, 65)

*Bizim geç kalmamızı kastederek basit bir alayla:

– *Erenler, neredesiniz? – diye sordu.*

3.2. *-(a/y)digan eki*

Özbek Türkçesi dışında Uygur, Kazak, Başkurt, Kırgız gibi birçok Türk lehçesinde de farklı ses değişimlerine uğramış hâline rastlanan bu ek “aslında birleşik bir yapının bir dizi ses olayı sonucunda ortaya çıkan şeklidir” (Tolkun, 2009, s. 89). Ek, asrın başında kaleme alınan eserlerde *-AdIrGAn / -AdUrGAn* olarak kullanılırken sonraları tamamen bugünkü *-adigan / -ydigan* şekline dönüşmüştür. Ama nadiren bile olsa ekin ilk şeklini kullanan yazarlar da vardır. Konuyla ilgili *Özbekçede Fiilimsiler* kitabından aldığımız bilgiler doğrultusunda söyleyebiliriz ki yapılan taramalarda söz konusu ekin bu lehçede iki tür kullanımı tespit edilmiştir: *-adirgan* ve *-adurgan*. Ekin *-a* zarf-fiil eki + *tur-gan* > *-a turgan* şeklinden geliştiğini dikkate alarak *-adurgan* şeklinin diğerine (*-adirgan*) göre daha eski olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda sözü geçen kaynaktan aldığımız bilgilere dayanarak ekin, ünsüzle biten fiil tabanlarında kullanımına da pek rastlanmadığını ekleyebiliriz (Tolkun, 2009, s. 89-90). Ekin zamanla uğradığı değişim şu şekildedir: *-A turgan* > *-Adurgan* > *-AdirGAn* > *-AdlgAn* > *-adigan*

İncelediğimiz eser temel alınarak Özbek Türkçesinde yaygın kullanılan bu sıfat-fiil ekinin işlevlerinin Azerbaycan Türkçesinde *-dıq+iyelik eki*, *-an/-ən* ve *-acaq/-əcək* (*-acaq/-əcək +iyelik eki*) sıfat-fiil ekleriyle karşılanmakta olduğunu söyleyebiliriz:

Ancaq Cəməsb ağılı ırmədiyi yerlərə girişmir. (Çəmənzəminli, 2005, s. 349)

Faqat, Camasb oqli yetməydiğan işlarga aralaşmaydı. (Şohismoil, 66)

*Fakat Camasb akli ermediği işlere bulaşmaz.

Ən fərəhli yer ən çox taxıl əkilən /.../ (Çəmənzəminli, 2005, s. 349)

Eng fərəhli yer köp buğdoy ekilədiğan /.../ (Şohismoil, 66)

*En ferah yer en çok buğday ekilen /.../

*Mən ev gedirəm, verəcəyinizi verin.

Men üyga ketaman, berədiğanınızni bering.

Ben eve gidiyorum, vereceğinizi verin. (Tolkun, 2009, s. 91)

Bunun yanı sıra *-adigan* ekinin, Türkiye Türkçesinde *mastar eki*, Azerbaycan gramer çalışmalarında ise artık *mastar eki* olmaktan çıkmış ve isim-fiil eki olarak adlandırılan *-mA* eki işlevinde de kullanıldığı söylenebilir:

**/.../ ona qalsa, biraz da söhbətə tutma adəti çıxardı.*

/.../ onaqay kelsa, birpas-yarımpas suhbatga tutadigan odat çıxardı.

/.../ uygun olduğu takdirde, bir süre sohbe tutma adeti çıkardı. (Tolkun, 2009, 93)

3.3. -(a)yotgan eki

Özbek Türkçesinde süreklilik bildiren *yot-* yardımcı fiili ve *-gan* sıfat-fiil ekinin birleşmesinden oluşan türemiş sıfat-fiil ekidir. *-yotgan* şekli ünlüyle biten fiillerin sonuna getirilirken, fiil ünsüzle biterse fiil sonuna *-a* zarf-fiil eki eklenerek kullanılmakta ve Türkiye Türkçesinde *-makta olan* şeklinde (Tolkun, 2009, 95), Azerbaycan Türkçesinde ise *-dXq + iyelik eki* ve *-maq / mək + dA olan* (veya *-dXq + iyelik eki*) sıfat-fiil ekleriyle karşılık bulmaktadır:

**/.../ harasının ağırmaqda olduğunu / ağrıdığını bilə bilməz.*

/.../ qayeri oğrıyotganini bilolmaydı.

/.../ neresinin ağrımakta olduğunu bilemez. (Tolkun, 2009, 95)

Zaman zaman *-(a)yotgan* ekinin Azerbaycan Türkçesindeki *-an/ -ən* şimdiki zaman sıfat-fiili ekine karşılık kullanıldığı da görülmektedir:

**.../ padşah saraydan çıxan dumanı görüb, bir uşağı şəhərə yollayır.*

/.../ podşo saroydan çıqayotgan tütünni körüb, bir bolanı şaharga yuborıptı.

/.../ padişah saraydan çıkmakta olan dumanı görünce bir çocuğu şehre yollamış. (Tolkun, 2009, s. 95)

3.4. -(a)r / -ur eki

Azerbaycan Türkçesindeki birçok sıfat-fiil ekini karşılayabilen -(a)r / -ur eki yaygın olarak şimdiki zaman anlamlı -an / -ən eki ve gelecek zaman anlamlı -acaq / -əçək ekinin ifade ettiği anlamı karşılamaktadır:

**.../ igidə yaraşan işlər buyuracağam, /.../*

/.../ yigitga yaraşur işlarni buyuraman, /.../

/.../ delikanlıya yakışır işleri buyuracağım, /.../ (Tolkun, 2009, s. 38)

Eski Türkçeden beri kullanılan -(a)r / -ur ekinin nadiren -özellikle edebî eserlerde- yaygın olan -ur hâli de vardır. Ek, ünlü ile biten fiil tabanlarına -r, ünsüz ile bitenlere ise -ar şekliyle eklenmektedir. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi yalnızca olumlu fiil tabanına getirilen bu ekin olumsuz hâli -mas eki yardımıyla yapılmaktadır (Tolkun, 2009, s. 37).

3.5. -arli / -arlık / -urlik eki

Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman anlamı taşıyan -an / -ən ekini Özbek Türkçesinde karşılayan bir diğer ek de -arli / -arlık / -urlik ekidir. Günümüz Özbek Türkçesinde sıfat-fiil türetme özelliğini büyük ölçüde kaybetmiş olan -(a)r eki, yaygın olmamakla beraber şiir dilinde sıfat-fiil eki olarak kullanılmaya devam etse de ağırlıklı olarak kalıcı isim türetmektedir. Ekin yukarıda gösterilen -arli biçiminin yaygın kullanımına karşın -arlık / -ürlik yapısına bazı yazarların eserlerinde rastlansa da -urli şekli neredeyse taranan hiçbir eserde görülmemektedir (Tolkun, 2009, s. 78).

Bir hususu daha belirtmeliyiz ki bu ekin bütün biçimleri Azerbaycan Türkçesine bazen şimdiki bazen de gelecek zaman, Türkiye Türkçesine ise geniş veya gelecek zaman sıfat-fiil ekleriyle çevrilebilmektedir:

**O məkanda həmişə mənim xoşuma gələn məclis qurardılar.*

U manzilda hər vaqt mənə manzur bolarlık məclis yasar edilər.

O mekanda her zaman benim hoşuma giden meclis kurarlardı. (Tolkun, 2009, s. 79)

**.../ arada sizin qorxacağınız heç nə yoxdur!*

/.../ orada siz qorqarlik heç bir iş yok!

/.../ arada sizin korkacağınız hiçbir iş yok! (Tolkun, 2009, s. 80)

3.6. -güsi / -küsi / -qusi / -ğusi eki

Kullanımı pek yaygın olmayan -gü sıfat-fiil eki varlığını bazı ek ve edatlarla genişletilmiş biçimlerde sürdürmektedir. Bunlardan birisi de -güsi biçimidir. 3. teklik şahıs iyelik ekiyle genişletilerek ortaya çıkan yapının, g ünsüzüyle başlayan bütün eklerde olduğu gibi sonu g, ğ, k, q ünsüzlerinden biriyle biten fiillere getirildiği zaman -küsi / -qusi biçimlerini aldığı görülmektedir.

Esasen gelecek zaman (nadiren geniş zaman) sıfat-fiil eki olarak kullanılan -güsi eki, diğer sıfat-fiil eklerinden farklı olarak zarf-fiil yapıları oluşturmamaktadır (Tolkun, 2009, s. 88).

**Aşıqları necə hallara salar məhəbbət, / Eşq odunda yanan bu şirin candır.*

Oşıqlarni ne-ne köyga solar muhabbat, / işq otida ortanğusi şu şirin condır.

Aşıkları nice hâllere salar muhabbet, / Aşk ateşinde yanan bu tatlı candır (Tolkun, 2009, s. 88).

3.7. -gü / -gi + -(u/o)vçi / -(v)çi eki

ET'den beri kullanılan fakat -gü / -gi şekliyle günümüz Özbek Türkçesinde çok da yaygın olmayan ekin bu biçimleri birtakım eklerin, bazı biçimleri ise edatların eklenmesiyle genişleyerek varlığını sürdürmektedir. -gü ekinin ÖT'de en işlek kullanılan biçimleri -güvçi ve -(u/o)vçi şeklindedir (Tolkun, 2009, s. 74). Tezimizde incelediğimiz çeviri metinde -gü ekinden türeyen -guçi ve -güsi biçimleri AT'deki özgün eserde geçen -acaq / -acək ve -an / -ən sıfat-fiil eklerini karşılamak için kullanılmıştır.

Ayrıca -(u/o)vçi / -(v)çi eki fiil tabanlarına getirildiği zaman birtakım ses değişikliklerine yol açmaktadır:

- Sonu düz-geniş ünlü *a* ile biterse bu ses *o* sesine dönüşür: *işla -vçi > işlovçi* vb.
- Sonu düz-dar ünlü *I* ile biterse bu ses *u* sesine dönüşür: *oqi - vçi > oquvçi* vb.
- Aynı şekilde sonu ünsüzle biten kelimelerde de *u* veya *ü* sesine dönüşüm görülmektedir: *bor - vçi > boruvçi, bil - vçi > bilüvçi* vb. (Turniyozov vd., 2006, s. 299)

Çalışmamızda ele alınan metinde Özbek Türkçesinde -gü / -gi sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkan *külgi / külgü* yani "gülme" ifadesinin orijinal metindeki master örneğini çevirmek için kullanıldığını da görmekteyiz:

/.../ gülməyimizə səbəb olurdu. (Çəmənəminli, 2005, s. 350)

/.../ külgimizni qıstatardi. (Şohismoil, 67)

*/.../ gülmemize neden oluyordu.

4.8. -mİş eki

Günümüz Özbek Türkçesinde çok işlek olmayan bu eke daha çok kalıplaşmış kelimelerde ve bazı yazarların eserlerinde rastlandığı görülmektedir (Tolkun, 2009, s. 65):

*İnsanlar bu yaradılan mahnıların şans gətirəcəyinə inanmışlardır.

Bu yaratılmış qoşıqlar omad keltirişiga odamlar işonganlar.

Bu yaratılan şarkıların şans getireceğine insanlar inanmışlardır. (Tolkun, 2009, s. 65)

Özbek Türkçesiyle ilgili gramer bilgilerinin yer aldığı Tenişev tarafından kaleme alınan *Языки Мұра. Тюркские языки (Dünya Dilleri. Türk Dilleri)* adlı çalışmada sıfat-fiil ekleri başlığı altında yalnızca *-gan / -kan / -qan, -adigan / -ydigan, -(a)yotgan, -r / -ar* (olumsuzu *-mas*) ekleri (Tenişev, 1997, s. 433), N. Turniyozov ve A. Rahimov tarafından 2006 yılında kaleme alınan *O'zbek Tili* kitabında da yukarıdakilere ek olarak *-vçi / -uvçi, -cak, -gusi, -asi* ekleri sıralanmıştır (Turniyozov vd., 2006, s. 297-301). Bahsi geçen ikinci kaynakta sadece “eski Özbek dilinde *-miş* ve *-dik* şeklinde bir kullanımın da var olduğundan” söz edilmektedir (Turniyozov vd., 2006, s. 298). Ayrıca bizim çalışmamızın da temel alındığı çeviri metinde bu sıfat-fiil ekinin kullanımına rastlanmamaktadır.

5. Eserde *-an / -ən* Ekine Karşılık Kullanılan Diğer Yapılar

-ganday (<*-gan+day*) türemiş zarf-fiil eki

Bu ek birçok sıfat-fiil eki gibi *-gan* ekine *+day / +dek* benzetme hâli ekinin getirilmesi sonucunda ortaya çıkmış zarf-fiil ekidir. AT ve TT'ye *-Ar (-ər) gibi, -ArcAsIna (-ərcəsinə), -mİş kadar, -mİş gibi, -mİşçAsInA, -DIğI gibi, -DIğI kadar* şeklinde çevrilen bu yapı, *-gan* ekinin ÖT'de hem geçmiş hem de geniş zaman sıfat-fiil eki almasından kaynaklı bu kadar geniş bir kullanım alanına sahiptir (Tolkun, 2009, s. 157-158).

Ele aldığımız çeviri metinde bu ekin aşağıdaki şekilde karşımıza çıktığını görmekteyiz:

Sözlərimə inanmayan kimi bir zaman üzümə baxdı. (Çəmənəminli, 2005, s. 356)

Gaplarimga işonmaganday u bir lahza aftimga qarab turdı. (Şohismoil, 71)

*Sözlerime inanmıyormuş gibi bir süre yüzüme baktı.

Burada *-ganday* yapısı olumsuz biçimiyle (*işonmaganday*) çevrilmektedir. Aslında bu ekin yapımında kullanılan *+day* benzetme hâli ekinin, ET döneminde de yaygın olarak görülen “*teg*” edatından geliştiği görülmektedir (*+gan teg > +gandek > ganday*). Bu edat Azerbaycan

Türkçesinde günümüzde de varlığını sürdüren ve *gibi* anlamında kullanılan *tək*, klasik edebiyatta ise *təki* biçimiyle karşımıza çıkan bir edattır (*ay tək, bizim tək vb.*).

Can olmaz isə, sən təki canan yetər mana,

Vəslin bu xəstə könlümə dərman, yetər mana. (Şah İsmayıl Xətai)³

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmamızda Azerbaycan Türkçesinde en verimli sıfat-fiil eki olan *-an / -ən* ekinin Azerbaycan Türkçesinde kaleme alınan bir eser ve onun Özbek Türkçesine çevrilen metni bağlamında Özbek Türkçesinde bu eki karşılayan fiilimsi eklerinin kullanım alanları hakkında bulgulara yer verilmektedir. Aynı zamanda Özbek dilciliğinde işlek bir sıfat-fiil eki olan *-gan* ile ilgili elde ettiğimiz veriler ışığında onun da Özbek Türkçesinde farklı işlevlerde yaygın kullanıma sahip olduğunu görmekteyiz. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerindeki şimdiki zaman anlamı taşıyan *-an / -ən* sıfat-fiil ekine karşılık en çok kullanılan *-gan* ekiyle beraber, Özbek Türkçesinde diğer zamanlı sıfat-fiil ekleri de sıkça karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* sıfat-fiil eki, günlük kullanımda diğer zamanları ifade eden sıfat-fiil ekleriyle de yer değiştirilebilmektedir. Örneğin, “*yapılan sunumlar*” ifadesinin “*yapılmış sunumlar*” ya da “*yaptıkları sunumlar*” biçiminde kullanımına da rastlayabiliriz. Bu durumda, sıfat-fiil eklerinin bazen birbirinin yerine geçebildiğini ve zaman açısından kategorize edilirken esneklik gösterebildiğini söylemek mümkün. Özbek Türkçesini incelediğimizde ise bu durumun daha geniş bir alanda kendini gösterdiğini görmekteyiz. Şöyle ki, yaptığımız araştırmalar sonucunda Özbek Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak kullanılan yapıların oldukça fazla sayıya ve geniş işlev sahasına sahip olduğu gerçeğiyle karşılaştık. Konu üzerine yapılan çalışmaların az olması sebebiyle mümkün olduğunca Özbekistan merkezli kaynaklardan da faydalanmaya çalıştık.

Kaynakça

- Atamuradova, Q., Begmatova, S. (05.01.2025). *Fe'lning Vazifa Shakllari*. <https://bestpublication.org/index.php/pedg/article/view/5878/6230>
- Çəmənzəminli, Y. V. (2005). *Əsərləri, 2. Cild*, Bakü: Avrasiya Press.
- Doğan, E. (2012). *Türkçe Cümle Bilgisi I*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yayını.
- Füzuli, M. (2005). *Əsərləri, 1. Cild*, Bakü: Şəq-Qərb nəşriyyatı.
- Həsənova, S. (2021). *Feili Sifətlərin Nitq Hissələri Sistemində Yeri*. Hüseynova, M., Nağısoylu, M., Yusupova, A. (edlr.) *Linqvistika Problemləri. Cild 2, № 1*. Bakü (s. 126-134).
- Hojiyev, A. (1973). *Fe'l*, Taşkent: Uzbekiston SSR Fan Nashriyoti.

³ (<https://senet.az/bloq/sana-bu-qonce-leb-xendandir-ey-dust-sultan-selim-ve-sah-ismayilin-seirleri-3887> Erişim tarihi: 15.01.2025).

- Şohismoil, F. (çevirmen). *Qızlar Buloğı*, Taşkent: Jahon Adabiyoti Jurnalı.
- Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili (Morfologiya)*, Bakü: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
- Po'latov, A., Mo'minova, T., Po'latova, İ. (2003). *Dunyoviy O'zbek Tili*, Taşkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Bosmaxonasi.
- Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fıilimsiler*, İstanbul: Dijital Sanat Yayınları.
- Turniyozov, N., Rahimov, A. (2006). *O'zbek Tili*, Semerkant.
- Xəlilov, B. (2018). *Azərbaycan Dilində Feil*, Bakü: Adilođlu nəşriyyatı.
- Zülfüqarlı, S. (2009). *Azərbaycan Dili*. Bakü: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
- Dilsuz. (15.01.2025). <https://senet.az/bloq/sana-bu-qonce-leb-xendandir-ey-dust-sultan-selim-ve-sah-ismayilin-seirleri-3887>
- Tenişev, E. R., Yartseva, V. N., Solntsev, V. M., Tolstoy, N. İ. (1997). *Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki (Dünya Dilleri. Türk Dilleri)*, Bişkek: "Kırgızistan" yayınevi.